

Paweł Sobczyk

Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 44/3-4, 207-223

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PAWEŁ SOBCZYK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

WOLNOŚĆ SUMIENIA I RELIGII W ART. 53 KONSTYTUCJI RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ Z DNIA 2 KWIETNIA 1997 R.

I. Zagadnienia wstępne II. Art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. III. Podstawy prawne, określenie oraz źródło wolności sumienia i religii IV. Podmiot wolności sumienia i religii V. Przedmiot wolności sumienia i religii VI. Granice oraz ochrona wolności sumienia i religii VII. Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej – konkluzje

I. Zagadnienia wstępne

Przemiany polityczne, społeczne i gospodarcze zapoczątkowane obradami Okrągłego Stołu, a w szczególności dokumentem „Stanowisko w sprawie reform politycznych” z dnia 5 kwietnia 1989 r.¹ przyczyniły się do rozpoczęcia publicznego dialogu, zmierzającego do uchwalenia nowej Konstytucji. W dyskusji, podczas której omawiano fundamentalne kwestie związane z podstawami funkcjonowania państwa, uczestniczyły Komisje Konstytucyjne Sejmu i Senatu, Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego, partie polityczne, ruchy obywatelskie, Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej oraz osoby indywidualne.

Twórcy nowej Ustawy Zasadniczej mieli świadomość, iż „Dla konstrukcji demokratycznego państwa prawnego sprawą nader istotną, ale też i nader delikatną, jest sprawa wartości, które Konstytucja powinna wyrażać, a prawo wartości te realizować. Można się bowiem odcinać od ideologii, jednak każde państwo istniejące aktualnie realizuje pewną filozofię, czy chcemy tego, czy nie. Cho-

¹ Por. *Projekty konstytucyjne 1989-1991*, do druku przygotował M. Kallas, Warszawa 1992, s. 5-6.

dzi więc o to, aby postawić pewne zdrowe podstawy filozoficzne państwa, którego prawną konstrukcję daje Konstytucja². Filozoficzne podstawy państwa, pierwotne w stosunku do prawniczych koncepcji, znajdują szczególny wyraz w regulacji wolności i praw człowieka i obywatela. Respektowanie tych wolności i praw, stanowiące jeden z istotnych elementów funkcjonowania państwa prawa, jest podstawowym warunkiem uznania działania za sprawiedliwe. Dlatego też, twórcy Konstytucji postawili sobie za cel stworzenie takiej Ustawy Zasadniczej, w której paradygmat uznany w prawie międzynarodowym, znajdzie zastosowanie w polskich realiach konstytucyjnych. Zadanie to nie jest łatwe, gdyż wymaga wprowadzenia do Konstytucji rozwiązań określających podstawy państwa i jego porządku prawnego, określenia koncepcji praw człowieka i ich katalogu. Pytaniem fundamentalnym przy tworzeniu konstytucyjnego porządku prawnego, jest „pytanie o zasadnicze dobra i cele człowieka, oraz o miejsce państwa i prawa przy ich realizacji”³. Twórcy Konstytucji, świadomi zaciągniętych przez Rzeczpospolitą Polską zobowiązań międzynarodowych, przy tworzeniu katalogu wolności i praw człowieka i obywatela korzystali z aktów prawa międzynarodowego i ponadnarodowego. Pakty Praw Politycznych Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz Europejska Konwencja o Ochronie Praw i Podstawowych Wolności zostały bowiem ratyfikowane przez Polskę przed przyjęciem Konstytucji z dnia 2 kwietnia 1997 r.

Szczególne miejsce w debacie konstytucyjnej dotyczącej katalogu wolności i praw człowieka i obywatela, trwającej od roku 1989, zajmowała kwestia związana z regulacją wolności religijnej. Wolność religijna, „która jest pierwszym i niezbędnym prawem osoby ludzkiej, a nawet więcej, można powiedzieć, że w stopniu w jakim dotyka ona najbardziej intymnej strony ducha, podtrzymuje głęboko zakotwiczoną w każdej osobie rację bytu innych wolności”⁴. Istotą wolności religijnej jest bowiem naturalna zdolność człowieka do poznawania prawdy obiektywnej, dotyczącej sensu jego życia. Zdolność ta ma swoje źródło w naturze ludzkiej. Dlatego też w zna-

² J. Zakrzewska, *[Wypowiedź] (w.) Komisja Konstytucyjna. Biuletyn I*, Warszawa 1990, s. 9.

³ M. Piechowiak, *Pojęcie praw człowieka (w.) Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, pod red. L. Wiśniewskiego, Warszawa 1997, s. 21.

⁴ Jan Paweł II, *Dokument Stolicy Apostolskiej o wolności religijnej [z 1 września 1980 r.] (w.) „L'Osservatore Romano”* Wydanie polskie, 1980, nr 10, s. 8.

czących dokumentach dotyczących wolności religijnej: Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych, Akcie KBWE w Helsinkach, Deklaracji o wolności religijnej światowej Rady Kościołów w Amsterdamie (1948 r.), a w ostatecznej wersji w New Delhi (1961 r.), Deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae* Soboru Watykańskiego II oraz Dokumentie Stolicy Apostolskiej o wolności religijnej podpisanym przez Jana Pawła II i przesłanym KBWE w Madrycie, wolność religijna w wymiarze indywidualnym jest uznawana za podmiotowe prawo człowieka⁵.

Opracowując artykuł o wolności religijnej w projektach i w nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej uczestnicy tego procesu kierowali się głównie własnymi racjami politycznymi. Wydaje się także, iż uwzględniali, obok wymienionych powyżej dokumentów międzynarodowych i ponadnarodowych, doświadczenie Polski w tej charakterystycznej dla naszego narodu dziedzinie tolerancji i wolności religijnej. Niewątpliwie na prace nad gwarancjami wolności religijnej wywarło wpływ doświadczenie zapisu art. 82 ust. 1 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r.⁶ oraz ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17 maja 1989 r.⁷ Wśród aktów prawnych, które po II wojnie światowej, dotyczyły ochrony wolności sumienia i wyznania należy wymienić Kodeks cywilny z 1964 r.⁸, który w art. 23 i 24 wolność sumienia i wyznania traktuje jako dobro osobiste.

II. Art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii.

2. Wolność religii obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świą-

⁵ Por. F. J. Mazurek, *Prawo człowieka do wolności religijnej*, (w.) „Kościoł i prawo”, T. 5, Lublin 1988, s. 96.

⁶ Dz. U. z 1992 r. nr 84, poz. 426.

⁷ Dz. U. z 1989 r. nr 29, poz. 155 z późn. zmianami.

⁸ Ustawa z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. z 1964 r. nr 16, poz. 92 z późn. zmianami).

tyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.

3. Rodzice mają prawo do zapewnienia swoim dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio.

4. Religia kościoła lub związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób.

5. Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób.

6. Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nie uczestniczenia w praktykach religijnych.

7. Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

III. Podstawy prawne, określenie oraz źródło wolności sumienia i religii

Systematyka Rozdziału II „Wolności, Prawa i Obowiązki Człowieka i Obywatela” Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej uchwalonej przez Zgromadzenie Narodowe 2 kwietnia 1997 r., przyjętej w referendum konstytucyjnym 25 maja 1997 r., podpisanej przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej 16 lipca 1997 r., która weszła w życie 17 października 1997 r. i katalog konkretnych wolności, praw i obowiązków człowieka i obywatela korespondują z aktami prawa międzynarodowego i ponadnarodowego⁹. Fakt, iż Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 10 grudnia 1948 r., Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych z 16 grudnia 1966 r. oraz Konwencja o Ochronie Praw i Podstawowych Wolności Człowieka zostały ratyfikowane przez Polskę przed przyjęciem obowiązującej Konstytucji wywarł wpływ na treść regulacji konstytucyjnych w omawianym zakresie. „Konstytucyjna kon-

⁹ Por. S. Sagan, *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 1999, s. 73.

cepcja praw człowieka została zasadniczo oparta na liberalnej teorii praw jednostki. Uznanie przez ustrojodawcę nadrzędnego interesu jednostki jest właściwością ujęcia indywidualistycznego¹⁰. Znajduje to wyraz w postanowieniach Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Podstawę systemu, tworzącą jednocześnie dyrektywy interpretacyjne wolności, praw i obowiązków człowieka i obywatela stanowią zasady ogólne (art. 30 – 37), które sprowadzają się do triady wartości – godności, wolności i równości – na której z kolei oparta jest konstrukcja następujących przepisów. Wśród tych wartości fundamentalne znaczenie posiada godność określona w art. 30: „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”¹¹. Wartością chronioną przez państwo w sposób szczególny jest wolność, wyrażająca się w czynieniu tego, co dana osoba uważa za słuszne, pod warunkiem, że nie narusza tym samym wolności i praw innych osób (por. art. 31). Art. 32 zawiera zapis trzeciej wartości, stanowiącej jednocześnie fundamentalne i generalne prawo wszystkich osób znajdujących się w zasięgu działania polskiego prawa, a zarazem będącej obowiązkiem Rzeczypospolitej¹². Jest nią równość. W ten sposób projektodawca daje wyraz personalistycznej wizji praw człowieka i obywatela. Obszerny Rozdział II Konstytucji zawiera, obok zasady poszanowania godności, wolności i równości, kodyfikację prawa naturalnego, poprzez fakt, iż rozróżnia wolności i prawa osobiste (art. 38-56), wolności i prawa polityczne (art. 57-63), wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne (art. 64-76), środki ochrony wolności i praw (art. 77-81) oraz obowiązki obywateli (art. 82-86). „W ten sposób państwo uznaje wyższość wolności i praw człowieka jako tych, którymi nie może dysponować, chociaż i w zakresie określania praw obywatela związane jest porządkiem demokratycznym i normami międzynarodowymi”¹³.

¹⁰ M. Kallas, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1999, s. 43.

¹¹ Por. J. Krukowski, *Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki* (w.) *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, pod red. L. Wiśniewskiego, Warszawa 1997, s. 48-50.

¹² Por. J. Majchrowski, P. Winczorek, *Ustrój konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1998, s. 60.

¹³ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z komentarzem*, komentarz napisała M. Kruk, Warszawa 1997, s. 14.

W katalogu wolności i praw osobistych Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. znajduje się wolność sumienia i religii (art. 53), „która jest pierwszym i niezbędnym prawem osoby ludzkiej, a nawet więcej, można powiedzieć, że w stopniu w jakim dotyka ona najbardziej intymnej strony ducha, podtrzymuje głęboko zakotwiczoną w każdej osobie rację bytu innych wolności”¹⁴.

Ustrojodawca w ust. 1 określa wolność religijną w wymiarze indywidualnym terminem: „wolność sumienia i religii”. Przy określaniu tej wolności przez konstytucje lub akty prawa międzynarodowego można spotkać największy rozrzut nazw i terminów. Obok zastosowanego w Konstytucji z 2 kwietnia 1997 r. spotyka się w prawie konstytucyjnym, międzynarodowym i wyznaniowym następujące określenia: wolność religijna w wymiarze indywidualnym, wolność sumienia i wyznania, wolność myśli i przekonań, wolność kultu, wolność wierzeń, wolność wyznawania i głoszenia religijnych, areligijnych, a także antyreligijnych idei i doktryn¹⁵. Zdaniem prof. T. Zielińskiego „Jest to pojęcie w polskim prawie krajowym nowe, w zbliżonej postaci występuje natomiast w ratyfikowanych przez RP umowach międzynarodowych. I choć niektórzy przedstawiciele doktryny pojęcie „wolność sumienia i wyznania” oraz „wolność sumienia i religii” stosują zamiennie, to w kontekście polskim niekoniecznie oba terminy muszą mieć ten sam zakres znaczeniowy”¹⁶. Autor obawia się, iż pojęcie „wolność sumienia i religii” wyłączy z zakresu podmiotów tej wolności osoby areligijne. Śledząc dyskusję w Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego¹⁷, poprzedzającą przyjęcie art. 53, należy stwierdzić, iż takie znaczenie terminu „wolność sumienia i religii” nie było intencją członków Komisji Konstytucyjnej. Potwierdzeniem uregulowania w tym przepisie swobody przejawiania przekonań światopoglądowych przez osoby religijne i areligijne jest zaliczenie wolności sumienia i religii do katalogu wolności i praw człowieka, a nie do katalogu praw obywatelskich. Ponadto, na szersze rozumienie omawianej wolności wskazuje określenie jej podmiotu wyrazem „każdy”.

¹⁴ Jan Paweł II, *Dokument...*, s. 8.

¹⁵ Por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 19.

¹⁶ T. Zieliński, *Klauzule...*, s. 83.

¹⁷ Por. Przebieg prac KKZN oraz dyskusję na temat najważniejszych zagadnień konstytucyjnych, w tym wolności sumienia i religii, najlepiej obrazują Biuletyny KKZN.

Źródłem wolności sumienia i religii jest „przyrodzona i niezbywalna godność człowieka” (art. 30). Godność człowieka, będąca źródłem wszystkich wolności i praw człowieka i obywatela zagwarantowanych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, jest „nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych” (art. 30). Z zapisu tego wynika fakt, iż wolność sumienia i religii jest przyrodzonym prawem człowieka, które przysługuje mu niezależnie od decyzji kogokolwiek, a zwłaszcza organów władzy państwowej.

IV. Podmiot wolności sumienia i religii

Podmiotem uprawnionym do korzystania z wolności sumienia i religii jest każdy człowiek. Ustrojodawca określił ludzi korzystających indywidualnie lub kolektywnie z wolności religijnej wyrazem „każdy”, wskazując tym samym, że przynależność narodowa, miejsce zamieszkania i pobytu nie mają wpływu na przysługiwanie omawianej wolności. Wolność sumienia i religii nie może być powodem dyskryminowania w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym, o czym stanowi fundamentalna zasada równości, odnosząca się do wszystkich wolności i praw, zagwarantowanych w Konstytucji (por. art. 32 ust. 2). „Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne” (art. 32 ust. 1).

Na drugim miejscu podmiotem wolności religijnej są rodzice¹⁸. „Podmiotowość rodziny w dziedzinie wolności religijnej jest zazwyczaj uzasadniana koniecznością decydowania przez rodziców o zakresie i kierunku korzystania z tych uprawnień przez dzieci”¹⁹. Dlatego też w art. 53 ust. 3 znalazł się zapis mówiący, że „Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego zgodnie ze swoimi przekonaniami”. Nieostre sformułowanie zawarte w art. 48 ust. 1 do którego odsyła w zdaniu drugim art. 53 ust. 3 nasuwa wiele trudności interpretacyjnych, jak również przyczynia się do osłabienia władzy rodzicielskiej. Art. 48 ust. 1 w brzmieniu: „Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyzna-

¹⁸ J. Krukowski, *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993, s. 103.

¹⁹ Por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 33.

nia oraz jego przekonania” nie rozstrzyga kolizji przekonań rodziców i dziecka. Ponadto oba artykuły zawierają różne określenia wolności religijnej. Zapis art. 53 ust. 1 mówi o „wolności sumienia i religii” (podkreślenie P.S.), a art. 48 ust. 1 o „wolności sumienia i wyznania” (podkreślenie P.S.). Zapisy te, w ostatniej fazie prac konstytucyjnych, wywołały najwięcej dyskusji, a propozycje zmian nie zostały zaakceptowane.

Rodzice mogą zostać pozbawieni prawa do wychowania swoich dzieci lub ograniczeni w prawach tylko na podstawie wyroku sądowego wydanego na podstawie ustawy (por. art. 48 ust. 2).

Dzieciom przysługuje prawo do wychowania, które powinno być w pierwszej kolejności zabezpieczone przez rodziców²⁰. Nikt tego prawa obecnie nie kwestionuje. Rozbieżności pojawiają się w przypadku przyznania małoletnim wolności sumienia i religii. Współczesne regulacje konstytucyjne przenoszą uprawnienia do korzystania z tego prawa na rodziców lub opiekunów, albo przyznają osobom małoletnim w wieku od 10 do 18 roku życia uprawnienia do samodzielnego korzystania z wolności sumienia i religii²¹. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej ogranicza prawo rodziców w zakresie wychowania religijnego i moralnego swoich dzieci w wymiarze wewnętrznym (np. rodzina) oraz zewnętrznym (np. szkoła) na rzecz małoletnich. Czyni to jednak w sposób nieostry, który może być źródłem wielu nieporozumień i konfliktów, przede wszystkim w przypadku różnicy poglądów pomiędzy rodzicami lub opiekunami a dziećmi.

Podmiotem wolności sumienia i religii w zakresie nauczania religii w szkole jest kościół lub inny związek wyznaniowy. Na podstawie wykładni systemowej, można stwierdzić, iż religia tych kościołów i związków wyznaniowych może być przedmiotem nauczania, których sytuacja prawna została uregulowana w formie umowy międzynarodowej, jaką jest konkordat, lub ustawy zwykłej²².

V. Przedmiot wolności sumienia i religii

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej uchwalona 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe nie definiuje wolności sumienia,

²⁰ Por. J. Krukowski, *Kościół...*, s. 106.

²¹ Por. M. Pietrzak, *Prawo...*, s. 33.

²² Por. J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 76.

nie określa jej przejawów, a także nie ustala gwarancji jej przestrzegania²³. Zawiera natomiast bezprecedensową, w polskim konstytucjonalizmie, konkretyzację wolności religii: „Wolność religii obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują” (art. 53 ust. 2). Ust. 2, którego treść została zaczerpnięta z art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i oparta na zgłoszonym przez senator A. Grześkowiak Projekcie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej Senatu I kadencji zawiera przykładowy katalog uprawnień będących realizacją wolności religijnej. Wskazuje na to sformułowanie: „wolność religii obejmuje”. T. Zieliński zarzuca temu katalogowi zastąpienie wyrazów mówiących o wolności zmiany wyznania zwrotem: „wolność posiadania lub przyjmowania religii”, co jego zdaniem świadczy o tym, „iż autorzy projektu postawili sobie za cel wyrugowanie spod reżimu wolności wyrażania poglądów areligijnych”²⁴. Przedmiotem wolności religii jest także możliwość nauczania religii legalnie istniejącego kościoła lub innego związku wyznaniowego w szkole publicznej i prywatnej (por. ust. 4). Nauczanie religii w szkole nie może jednak naruszać wolności religii i sumienia innych osób.

W doktrynie prawa wyznaniowego mówi się o zakazie niepokojenia z racji wierzeń religijnych lub przekonań areligijnych²⁵. Jest to konkretyzacja wolności sumienia i religii w znaczeniu negatywnym, która została zawarta w ust. 6 i 7 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Ustrojodawca określa wolność od przymusu w sprawach religijnych dwojako. Po pierwsze, jest to wolność od przymusowego uczestniczenia lub nieuczestniczenia w praktykach religijnych (art. 53 ust. 6), po drugie jest to wolność od bycia zobowiązanym przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania (por. art. 53 ust. 7). Zapis ust.

²³ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, komentarz W. Skrzydło, Kraków 1998, s. 50.

²⁴ T. Zieliński, *Klauzule...*, s. 85.

²⁵ Por. M. Pietrzak, *Prawo...*, s. 34.

7, stanowiący konstytucyjne *novum*, budził liczne kontrowersje podczas dyskusji na forum Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego. Zdaniem prof. J. Krukowskiego oznacza on „prywatyzację religii”. „Autorzy tego zapisu utożsamiają przynależność do Kościoła z przynależnością do jakiejś tajnej organizacji, np. do masonerii. Taki zakaz zobowiązywania przez władze państwowe „do ujawniania swego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania” może być podstawą wprowadzenia przez władze państwowe daleko idących ograniczeń ujawniania przez ludzi wierzących swych przekonań religijnych w życiu publicznym. W szczególności może stać się podstawą wprowadzenia zakazu nauczania religii w szkołach publicznych lub ograniczenia swobody korzystania z posług religijnych przez osoby znajdujące się w publicznych zakładach zamkniętych, a tym samym ograniczania możliwości spełniania przez Kościół posług duszpasterskich wobec znajdujących się tam osób. Koniecznym warunkiem skorzystania przez nich z tych posług jest bowiem uzewnętrznienie swych przekonań w formie oświadczenia wobec przedstawicieli władzy publicznej”²⁶.

VI. Granice oraz ochrona wolności sumienia i religii

Wolność wyznawania religii jest pełna i nie może podlegać ograniczeniom. Konstytucja przewiduje jednak możliwość ograniczenia uzewnętrzniania religii, ale tylko w drodze ustawy i z ważnych powodów²⁷. Powody te, określone w art. 53 ust. 5, to: ochrona bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób. Wymieniony przez ustrojodawcę katalog ograniczeń jest związany z dwoma podstawowymi kategoriami delimitacyjnymi wolności religijnej. Pierwsza z nich to dobro wspólne, do którego autorzy Konstytucji zaliczają: „porządek publiczny, zdrowie i moralność”. Do kategorii praw innych ludzi ustrojodawca zaliczył „wolność i prawa innych osób”. Omawiany ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej jest nieomal zgodny z aktami prawa międzynarodowego. Wyjątek stanowi zapis mówiący o możliwości ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii „gdy jest to konieczne do ochrony bezpie-

²⁶ J. Krukowski, *Państwo a Kościoły i Związki wyznaniowe* (w.) Ocena projektu Konstytucji RP, pod red. J. Krukowskiego, Lublin 1996, s. 150.

²⁷ Por. *Konstytucja...*, s. 51.

czeństwa państwa”. Akty prawa międzynarodowego poprzestają na wymienieniu względów bezpieczeństwa i porządku publicznego. Zapis ten został uznany za zbędny, jak również za potencjalnie niebezpieczny, zwłaszcza poprzez fakt jego nadużywania ze szkodą dla osób wierzących²⁸.

Ważną regułą dotyczącą wolności sumienia i religii, która została zapisana w zasadach ogólnych Konstytucji jest obowiązek szanowania wolności i praw innych. Z tego twierdzenia należy wnioskować, że wolność jednostki, w tym wolność religijna, ma swoje granice w naruszeniu wolności i praw innych osób. Formuła ta stanowi klasyczny zapis stosowany w konstytucjach państw demokratyczno-liberalnych.

Szczególnym rodzajem ograniczenia wolności religijnej mogą być obowiązki obywatela związane z obroną Ojczyzny. W przypadku kolizji przekonań religijnych lub wyznawanych zasad moralnych z odbywaniem służby wojskowej, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej przewiduje możliwość służby zastępczej. Zakres obowiązku służby wojskowej jak również służby zastępczej określa ustawa. Regulacja omawianego art. 85 Konstytucji jest zgodna ze standardami przyjętymi w tym zakresie na świecie.

Określony w art. 77 – 81 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. system ochrony wolności i praw stanowi nowość w polskiej praktyce konstytucyjnej. Podrozdział „Środki ochrony wolności i praw” dotyczy rozdziału regulującego „wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela”. Znajduje zatem zastosowanie odnośnie wolności sumienia i religii. „Wolność człowieka podlega ochronie prawnej. Każdy jest obowiązany szanować wolności i prawa innych”. Zacytowany zapis art. 31 ust. 1 i ust. 2 zdanie pierwsze stanowi podstawową regułę zabezpieczającą wolności i prawa człowieka i obywatela. W przypadku naruszenia wolności sumienia i religii Konstytucja przewiduje następujące środki ochrony.

Ustrojodawca w art. 45 ust. 1 gwarantuje, iż „Każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd”. Ze względu na moralność, bezpieczeństwo państwa i porządek publiczny oraz ze względu na ochronę życia prywatnego stron

²⁸ Zgodną opinię w tym zakresie wypowiedzieli: J. Krukowski, *Państwo...*, s. 151 oraz T. Zieliński, *Klauzule...*, s. 87.

lub inny ważny interes prywatny, autorzy Konstytucji przewidują możliwość wyłączenie jawności rozprawy. W takim przypadku wyrok ogłaszający jest jednak publiczny (por. art. 45 ust. 2). Przepis ogólny, odnoszący się do wszystkich wolności i praw gwarantowanych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, który dotyczy możliwości „zaskarżenia orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji”, znajduje oczywiście zastosowanie w przypadku ochrony wolności sumienia i religii.

W systemie ochrony wolności i praw człowieka i obywatela na czołowym miejscu plasuje się nowa instytucja: indywidualna skarga konstytucyjna²⁹. Art. 79 ust. 1 stanowi: „Każdy, czyje konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone, ma prawo na zasadach określonych w ustawie, wnieść skargę do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie zgodności z Konstytucją ustawy lub innego aktu normatywnego, na podstawie którego sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o jego wolnościach lub prawach albo o jego obowiązkach określonych w Konstytucji”. Indywidualna skarga konstytucyjna dotyczy wolności sumienia i religii, a swoim zakresem każdego człowieka znajdującego się pod jurysdykcją Rzeczypospolitej. Zakres ochrony jest zatem szeroki, obejmuje bowiem obywateli polskich, obywateli obcych oraz bezpaństwowców.

Podobnie szeroki, w zakresie podmiotowym, system ochrony wolności i praw człowieka i obywatela, przewiduje instytucja Rzecznika Praw Obywatelskich. Z wnioskiem o pomoc w ochronie swoich wolności i praw naruszonych przez organy władzy publicznej ma prawo wystąpić każdy, na zasadach określonych w ustawie (por. art. 80). Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej ujmuje zatem podmiot, któremu przysługuje prawo do wystąpienia do Rzecznika szerzej niż ustawa o RPO, gdzie mowa jest o „obywatelach”. „Prawo wystąpienia do Rzecznika dotyczy przypadków, gdy wolności lub prawa zostały naruszone przez organy władzy publicznej”³⁰. Wystąpienie takie sprowadza się do wniosku o pomoc w ochronie naruszonych wolności lub praw. Samo takie wystąpienie ochrony jeszcze nie zapewnia. Dopiero inicjatywa Rzecznika może dopro-

²⁹ Por. T. Zieliński, *Klauzule...*, s. 87.

³⁰ A. Zieliński, *Środki ochrony wolności i praw według nowej Konstytucji*, „Państwo i Prawo” 11-12 (621-622) 1997, s. 31.

wadzić do pożądanego celu. Katalog środków, jakie przysługują RPO został określony w ustawie o Rzeczniku³¹.

Instytucje prawne uregulowane w podrozdziale dotyczącym środków ochrony wolności i praw nie wyczerpują katalogu środków ochrony dotyczących wolności sumienia i religii, jak również i innych wolności i praw gwarantowanych w Konstytucji. Przykładem może być prawo składania petycji, wniosków i skarg (art. 63) oraz przepis o instancyjności postępowania sadowego (art. 176 ust. 1). Ważnym zapisem Konstytucji Rzeczypospolitej jest art. 233, który gwarantuje ochronę wolności sumienia i religii. Stwierdza on: „Ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie stanu wojennego i wyjątkowego nie może ograniczać wolności i praw określonych w art. 30 (godność człowieka), art. 34 i 36 (obywatelstwo), art. 38 (ochrona życia), art. 39, art. 40 i art. 41 ust. 4 (humanitarne traktowanie), art. 42 (ponoszenie odpowiedzialności karnej), art. 45 (dostęp do sądu), art. 47 (dobra osobiste), art. 53 (sumienie i religia), art. 63 (petycje) oraz art. 48 i 72 (rodzina i dziecko).

Możliwość efektywnej ochrony międzynarodowej wolności sumienia i religii stwarza Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 roku. Od dnia 20 listopada 1991 roku (ratyfikacja Konwencji przez Rzeczpospolitą Polską) każdy mieszkaniec Polski, który uważa, że jego prawa i wolności, w tym omawiana wolność sumienia i religii, zostały naruszone przez kogośkolwiek, może po wyczerpaniu wewnętrznych środków ochrony, wnieść skargę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Warto zaznaczyć, że wyrok tego Trybunału jest wiążący dla wnoszącego skargę i dla państwa³².

System ochrony wolności i praw człowieka i obywatela zapisany w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej nie wyklucza możliwości rozszerzenia systemu ochrony w drodze ustawodawstwa zwykłego. Natomiast fakt wyodrębnienia katalogu środków ochrony, budzący liczne kontrowersje, może przyczynić się do zwiększenia siły oddziaływania Konstytucji na osoby, które nie studiują równie uważnie całości uregulowań konstytucyjnych³³.

³¹ Por. *Tamże*, s. 31.

³² J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie...*, s. 81.

³³ Por. A. Zieliński, *Srodki...*, s. 32.

VII. Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej – konkluzje

Kwestie związane z wolnością sumienia i religii były, w trakcie prac nad Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej, żywiej dyskutowane niż wiele zagadnień dotyczących kształtu ustrojowego poszczególnych organów Państwa Polskiego. Świadczy to o randze zagadnień związanych z wolnościami i prawami człowieka i obywatela w Rzeczypospolitej³⁴. Wpływ na taki stan rzeczy wywarł niewątpliwie paradygmat ochrony praw człowieka w aktach prawa międzynarodowego, który został uznany również w innych niż prawo dziedzinach kultury oraz doświadczenie powszechnego łamania praw zagwarantowanych w Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r.

Świadomość dokonujących się przemian oraz możliwość swobodnego wypowiedzania się w kwestiach ustrojowych przez różne środowiska przyczyniły się do wielości propozycji konstytucyjnych rozwiązań. Różne rozumienie wolności, praw i obowiązków człowieka i obywatela ukazało, iż urzeczywistnienie wolności i praw jednostki zależy od koncepcji jej relacji z państwem, przyjętej przez twórców projektów Konstytucji³⁵.

Art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. jest zatem wynikiem trwającej od 1989 r. debaty konstytucyjnej w której ścierały się różne założenia ideologiczne prezentowane przez poszczególne ugrupowania polityczne. Materiałem bazowym, na którego podstawie Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego przygotowała artykuł o wolności religijnej w wymiarze indywidualnym, zatwierdzony przez Zgromadzenie Narodowe, jest projekt Komisji Konstytucyjnej Senatu I kadencji. Został on jednak pod względem redakcyjnym, a przede wszystkim legislacyjnym gruntownie zmieniony. Zgłaszane przez ekspertów propozycje zmian i poprawki przez członków Komisji, oraz przebieg dyskusji na forum Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego, ukazują, jak wiele nowych rozwiązań prawnych zostało wprowadzone do tego projektu. Fakt, iż dwa główne ugrupowania parlamentarne: Sojusz

³⁴ Por. J. Majchrowski, P. Winczorek, *Ustroj...*, s. 59.

³⁵ Por. W. Zakrzewski, *Podstawowe wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela (w.) Polskie prawo konstytucyjne*, pod red. W. Skrzydły, Lublin 1998, s. 179.

Lewicy Demokratycznej i Polskie Stronnictwo Ludowe miały przewagę w Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego zawarły, w sposób decydujący i negatywny zarazem, na treści artykułu o wolności sumienia i religii. Pomimo licznych zastrzeżeń zgłaszanych przez różne środowiska pod adresem art. o wolności sumienia i religii, należy uznać za najważniejsze w konstytucyjnym zapisie chronienie wolności religijnej przez przepisy prawa.

Rozdział o statusie jednostki w państwie został wysunięty na czoło regulacji konstytucyjnych, co podkreśla służebną rolę państwa wobec człowieka³⁶. Wolności, w tym wolność sumienia i religii, zostały umieszczone, zarówno w tytule Rozdziału II Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. jak i w treści Rozdziału, przed prawami i obowiązkami, co wskazuje na pierwotny (uprzedni) charakter tej sytuacji prawnej jednostki. Przebieg dyskusji konstytucyjnej ukazał, rosnącą wśród twórców projektów i art. 53 o wolności sumienia i religii świadomość, że punktem wyjścia do uznania i poszanowania tej wolności jest godność osoby ludzkiej. Człowiek bowiem odczuwa przemożną i wewnętrzną zarazem potrzebę, a nawet konieczność, wolnego działania według nakazów sumienia, co najpełniej wyraża się właśnie w konstytucyjnym zapisie wolności sumienia i religii.

Szerokie unormowanie kwestii związanych z wolnościami i prawami człowieka i obywatela na poziomie konstytucyjnym zakłada, zdaniem twórców ustawy zasadniczej, ograniczenie swobody regulacyjnej ustawodawcy zwykłego i rozszerzenie możliwości bezpośredniego stosowania przepisów konstytucyjnych przez sądy³⁷. Wydaje się jednak, że takie założenie, nie sprawdzi się w przypadku bardzo rozbudowanego artykułu o wolności sumienia i religii. Liczne kontrowersje dotyczące poszczególnych zapisów, związane zwłaszcza z prawem rodziców do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem (por. art. 53 ust. 3) przy uwzględnieniu stopnia dojrzałości dziecka, a także wolności jego sumienia i wyznania oraz jego przekonań (por. art. 48 ust. 1), jak również z prawem do milczenia w kwestiach religijnych (por. art. 53 ust. 7) pojawiły się już w trakcie dyskusji na forum Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego oraz w debacie

³⁶ Por. W. Zakrzewski, *Podstawowe...*, s. 180.

³⁷ Por. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 1998, s. 106.

przed referendum konstytucyjnym. Lektura art. 53 obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej przywołuje ponadto na myśl liczne dyskusje, które toczyły się odnośnie nauczania religii w szkole. W związku z tą dyskusją polski ustrojodawca postanowił, iż religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole z zastrzeżeniem poszanowania wolności sumienia i religii innych osób (por. art. 53 ust. 4)³⁸. Postanowienia konstytucyjne nie wykluczają jednak uregulowań prawnych na poziomie ustawy zwykłej, co znajduje wyraz odnośnie nauczania religii³⁹.

Gwarancje wolności religijnej, które stanowią treść norm wpisanych do art. 53 Konstytucji, nie wykluczają ponadto regulacji kwestii związanych z wolnością sumienia i religii na poziomie umów międzynarodowych. Przykładem może być Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany w Warszawie w dniu 28 lipca 1993 r.⁴⁰, który w kwestii uzewnętrzniania przez katolików swoich przekonań religijnych w życiu publicznym, np. w zakresie uprawiania kultu publicznego (art. 8 i 9), nauczania religii w szkołach publicznych (art. 12), spełniania praktyk religijnych w państwowych zakładach zamkniętych (art. 16 i 17) stanowi uszczegółowienie gwarancji konstytucyjnych⁴¹. Tego typu uszczegółowienie norm zawartych w Konstytucji wymaga oczywiście zgodności z prawem podstawowym, jakie zostało zawarte w Ustawie Zasadniczej.

Trwająca w latach 1989 – 1997 debata konstytucyjna, w której obok Komisji Konstytucyjnej Sejmu X kadencji, Senatu I kadencji, Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego i Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej uczestniczyły partie polityczne, ruchy obywatelskie, środowiska naukowe oraz osoby prywatne, ukazała, że wolność sumienia i religii, podobnie jak inne wolności i prawa zawarte w Rozdziale II Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, powinna być stosowana tylko w sposób odpowiedzialny. Podstawowym kryterium odpowiedzialności są niewątpliwie normy etyczne

³⁸ Por. Z. Witkowski (red.), *Prawo konstytucyjne*, Toruń 1998, s. 103.

³⁹ Kwestie szczegółowe dotyczące nauczania religii zostały unormowane w art. 12 ustawy o systemie oświaty z 7 września 1991 r. (*Dz. U. z 1996 r. nr 67 poz. 329*).

⁴⁰ Por. *Dz. U. z 1998 r. nr 51, poz. 318*.

⁴¹ Por. J. Krukowski, *Konkordat Polski. Znaczenie i realizacja*, Lublin 1999, s. 78.

oraz wartości, stanowiące jednocześnie kryterium interpretacyjne wolności i praw zagwarantowanych w Konstytucji. Ustrojodawca oparł konstytucyjną koncepcję wolności, praw i obowiązków człowieka i obywatela na triadzie wartości: godności (art. 30), wolności (art. 31) i równości (art. 32), które są jednocześnie dyrektywami interpretacyjnymi Rozdziału II Konstytucji.

Pełna realizacja wolności sumienia i religii zagwarantowanej w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., pomimo wspomnianych powyżej gwarancji, nie będzie możliwa w demokratycznym państwie prawa bez dialogu Państwa Polskiego z Instytucjami, które ze swej natury służą życiu religijnemu...

The freedom of faith and religion in the 53rd article of the Constitution of the Republic of Poland

The 53rd article of the Constitution of the Republic of the Poland concerning the freedom of faith and religion, adopted of the 2nd of April 1997, is a result of a long lasting constitutional debate since 1989. Debate's counterparts were: the President of the Polish Republic, the Constitutional Commission of the National Assembly, the Constitutional Commissions of the two chambers of Polish Parliament: the Sejm and the Senate, political Parties and citizens' movements as well as individual persons. This broad engagement shows the importance of issues affecting freedoms and human rights of the citizens in the Republic of Poland. It underlines especially the idea of the constitutional legislator that the freedom of faith and religion is a primary and indispensable right of a human being. More than that, as far as this freedom touches the crucial element of the human nature, it creates in every person a deep foundation for the existence of other freedoms.